

A gimnázium tanulmányi terve

Az 1848. évi európai társadalmi mozgalmak idejére a gimnázium tartalma és szervezete nemcsak hazánkban, hanem az osztrák örökös tartományokban is megérett a korszerűsítésre. Az évek óta folyó reformmunkálatok a forradalmi követelések hatására Bécsben is meggyorsultak. A kötelező filozófiai tanfolyamnak a gimnáziumba való olvasztásáról már 1848 májusában döntés született, és a következő év augusztusában az első évfolyamot valóban oda is csatolták. Szeptemberben pedig a nemrégiben kinevezett vallás- és közoktatásügyi miniszter, Leo Thun gróf közzétette az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (Tervezet az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák megszervezésére) című, a későbbiek során a magyar középiskola történetében is fontos szerepet játszó kiadványt. Ez a nyolcosztályossá fejlesztett gimnázium és a több változatban előírányzott reáliskola szervezeti felépítését, tantervét és a gimnázium tantervéhez fűzött instrukciókat foglalta magában.

A magyarországi sajtó csakhamar és viszonylag részletesen tájékoztatott róla.¹ 1850-ben pedig – a sietős munkából következtetve már az év legelején – ismertetése önálló kiadványként is megjelent, a következő címmel: *Tanrendszerterv a gymnasiumokat és reáliskolákat illetőleg közzétéve a bécsi cultus- és oktatásministerium által tömött kivonatban fogalmazva.*² Névtelen szerzője, a piarista Szabóky Adolf kijelenti, hogy iskoláink elhagyatottsága folytán „elkerülhetetlenül szükséges ezen az emberiséget, illetőleg a hazát közelebbről érdeklő ügyet ápoló kezekkel felkarolni”.³ Ha pedig így van, örömmel kell fogadni minden jobbat ígérő reformot. Felhívja tanártársait, szóljanak hozzá a tervezethez ők is, és törekedjenek „a helyes javításokat hazánkhoz viszonyítva, ezen annyira sanyargatott hazát ismét felvirágoztatni”.⁴

Felhívását teljes jóhiszeműséggel tehette közzé, hiszen az *Entwurf*⁵ elé bocsátott megjegyzések is arra kérték az olvasókat, közöljék javító szándékú észrevételeiket. A pesti piarista gimnázium tanári kara 1850. augusztus 15-én küldte meg a kerületi biztosnak a tervezetre vonatkozó megjegyzéseit:

„Az emberi természet, de különösen a nemzet több századon keresztül fejlődő életének mivoltából bizonyos lévén, hogy sehol sem, a nevelői pályán pedig sohasem lehetett

¹ Religio, 1849. nov. 4. és 8.

² Buda, 1850. (A Religio március 24-i száma már hírt ad megjelenéséről.)

³ Tanrendszerterv, 3.

⁴ Tanrendszerterv, 4.

⁵ Irodalmunk *Organisationsentwurf* néven is gyakran említi.

óhajtott sikert várni az előkészítetlen változásoktól, bátorkodunk Méltóságod előtt egész nyíltsággal kijelenteni, miszerint az Entwurfban ábrázolt tanrendszer, bármily átgondolt és jeles legyen is az tartalmát illetőleg, Magyarország jelen szellemi állásában teljességgel nem találandja föl azon elemet, melyhez rokonulva foganatos diszlésnek örvendhessen. Rögtöni behozása tehát nem fog egyebet szülni bizodalmatlanító kedélyháborításnál.”⁶

Az események csakhamar igazolták borúlátó jóslatukat.

Pedig az *Entwurf*, a kivételes műveltségű osztrák herbartianus, Franz Exner és a Poroszországból meghívott klasszika-filológus, Hermann Bonitz közös munkája, önmagában tekintve jobb sorsot érdemelt volna.

Franz Exner (1802–1858) érdeklődése már jogi tanulmányai idején a filozófia felé fordult, és különösen mélyen hatott rá Herbart pszichológiája. A filozófia tanulását jogi vizsgái után is folytatta, és már 1827-ben megbízták egy beteg professzor helyettesítésével a bécsi egyetemen. 1831-től a filozófia tanára Prágában. Egyik tanulmányában a hegeli filozófia éles bírálatát adta. Sikeres oktató volt.

Az 1830-as évek derekától ismételten állást foglalt oktatásügyi kérdésekben is. 1844-ben szakvéleményt készített a filozófiai tanfolyam tárgyainak célszerű elosztásáról. Ugyanebben az évben emlékiratot intézett az udvari kancellárhoz a tanügy általános rendezése tárgyában, különös tekintettel a filozófiai tanulmányokra. 1845 és 1847 között Bécsben dolgozott az oktatásügy reformjának előkészítésén. 1848 áprilisától az akkor felállított osztrák oktatásügyi minisztérium tudományos tanácsadója lett. Még ugyanabban a hónapban *Az oktatásügy reformja Ausztriában* címmel nyilvánosságra hozta az idevágó elképzeléseket.⁷ Az elvi bevezető az ő tollából származik. Ebben nyilatkozik pedagógiai elveiről is.

„Művelődésünk fogyatkozásait viselnünk kell – írja —. Szerencse, ha a történelem nagy végítélete, amely felettünk elhangzik, nem talál bennünket túl gyengének, túl szűkkeblűnek, túlságosan gyávának, megfontolatlanoknak, zavart szelleműnek ahhoz a feladathoz mérten, amelyet meg kell oldanunk, vagy pedig terhe eltemet bennünket. És valóban, nem azok körünkben a legrosszabbak, akik mély megindulással tekintenek a jövőbe. De ez a jövő a nép ifjúságának jövendője, a felnövekvő nemzedéké, amely még zsenge és törékeny, kiművelését tőlünk várja, és ebben annál nagyobb törődésre van szüksége, mennél komolyabb idők járnak. Jaj nekünk és az ifjúságnak, ha nem azt tudjuk neki nyújtani, ami valóban javára szolgál. Nincsen nála drágább kincsünk. Gyermekeinké bensőséges szeretetünk, amelyet a természet minden ereje táplál. Életünk boldogsága kedvező fejlődésüktől függ. Erőtlen állapotban, de minden emberi nagyságra képesen kaptuk kezünkre a nép ifjúságát. Romlása nemcsak gond számunkra, hanem bűnünk is, és még a költészet sem volt képes nagyobb vétket kitalálni, mint azt, amely lelkeket tesz tönkre. A hálát, amely részünkről létünkért és műveltségünkért az idősebb nemzedéket megilleti, csak az ifjabbiknak róhatjuk le. ... Az egyedek gyorsan elmúlnak, de a népek megmaradnak; és minden nemzedéknek a dicsősége a nép dicsősége. Tovább élünk utódainkban. Mi és ők ugyanannak a nagy egésznek vagyunk részei: amit értük teszünk, önmagunkért tesszük,

⁶ Takáts Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp. 1895. 366.

⁷ Die Reformen des öffentlichen Unterrichts in Oesterreich. (Constitutionelle Donau-Zeitung, 1848. április 20., 22., 26. és 29-i szám.) Újra közölte Richard Meister: Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens. Teil II: Dokumente. Wien, 1963, (a továbbiakban: Dokumente) 228–240.

mivel nevük a mienké is. Aki tehát arra készül, hogy beleszóljon a nép nevelésébe, vegye le előbb cipőjét, mert szent földre lép.”⁸

Márpedig Exner véleménye szerint a népiskolától az egyetemig átfogó reformra van szükség, és ez az egyetemi tanszabadság biztosításával meg is kezdődött. A reformok azonban nemcsak szükségesek, hanem nehezek is. Sürgető szükség van rá, hogy hozzáértő szakemberek megvitassák őket. A legnagyobb nehézséget gyors bevezetésük kényszere okozza. Pedig ilyen ügyekben „csak egyetlen biztonságot adó eljárás van: a fejlesztés, a fokozatos haladás. Az átmenetnek minden meglévő állapotból a következőbe olyan csekély változtatásnak kellene lennie, hogy a tapasztalatok, amelyeket az első lépés sikere felől szerzünk, biztosítékot nyújthassanak a következőnek a sikeréről. Most azonban ugranunk kell, nem pedig lépnünk. És ha ez megfoszt bennünket attól a felbecsülhetetlen előnytől, hogy az újat saját tapasztalataink alapján fejtsük ki a régiből, két dolog tűnik szükségesnek. Először: az oktatásügyre vonatkozó idegen tapasztalatokat kell segítségül vennünk. . . . Másodsor ügyelnünk kell arra, hogy minden olyan ponton, ahol körülményeinkből szerves fejlődés fakad, ez lehetővé is váljék, és erőszakos beavatkozással szükség nélkül semmi ne zavarja.”⁹

Csakhamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy ezeket a követelményeket nem mindenben sikerült érvényre juttatni. Exnernek a *Wiener Zeitungban* 1848. július 18-a és 21-e között a reformmunkálatokról megjelent beszámolója¹⁰ – legalábbis ami a gimnáziumot illeti – erről tanúskodik. Különböző német államok neohumanisztikus középiskolájának a hatása kétségtelenül rányomja bélyegét elképzeléseikre, de egyúttal túl is lépnek ezen a példán. Annak egyoldalúan klasszikus nyelvi és matematikai irányát a természettudományok felé kiterjesztve olyan utraquisztikus gimnázium mintáját hozzák létre, amely sem a német – elsősorban a porosz – példa követésének, sem az ausztriai előzmények szerves folytatásának nem tekinthető.

A *Wiener Zeitungban* közzétett tervezet a szakiskolákon kívül a középfokú iskola két „sorát” irányozza elő: a klasszikus nyelveket felkaroló, két szakaszból álló gimnáziumot, valamint a polgári, illetve reáliskolát, amelyben ezeket a tanulmányokat a modern nyelvek és irodalmak, elsődlegesen az anyanyelvi tantárgy hivatott helyettesíteni. A két változat kialakításában egyaránt mérvadó irányelvek a következők:

„1. Mind a kettőnek valóban általános műveltséget kell biztosítania, ezért a nyelvi tanulmányokon túl gyümölcsöző terjedelemben a többi általános tudományt, a matematikát, a természettudományokat és a történelmet is tárgyalniok kell.

2. A tantárgyak általános jellege révén különösen azoknak a tanulóknak a műveltségét kell a műszaki irányultság egyoldalúságától megszabadítani, akik az iskolák második sorából kerülnek ki, és meg kell szüntetni a szakadékot, amelyik a magasabban művelt rétegeket műveltségük szempontjából két osztályra választja szét;

⁸ Dokumente, 228–229.

⁹ Dokumente, 229–230.

¹⁰ Bericht über die Tätigkeiten des Ministeriums Sommaruga. (Dokumente, 241–261.) A szerző ebben néhány bevezető mondat után a minisztériumban kidolgozott, Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich című dokumentumot teszi közzé. (Bő szemelvényekben való ismertetése Magyarországon a rövid életű *Katholikus Iskolai Lapban* 1849. február 6-tól folytonosan jelent meg.)

3. az iskolák mindkét sorának biztosítania kell a felkészülést a nekik megfelelő felsőiskolai tanulmányokra is;

4. mindkét sornak és ezen belül minden tagjuknak a műveltség lehetőleg zárt egészét kell azonban nyújtania, amely a tanulókat képessé teszi, hogy reális ismeretek birtokában lépjenek át a gyakorlati életbe;

5. az iskolák egyik sorából a másikba való átlépésnek lehetőség szerint nyitva kell lennie.”¹¹

A tervezet közzétételét követő hónapban, 1848 augusztusában Exnert megbízták az oktatásügyi reform felső szintű irányításával, decemberben pedig miniszteri tanácsossá nevezték ki. Az új gimnázium szervezetének és tantervének kidolgozásában és a tanárképzés megújításában való közreműködés érdekében ő kezdeményezte Hermann Bonitz (1814–1888) meghívását a bécsi egyetem klasszika-filológiai tanszékére. Az *Entwurf* elkészítéséhez 1849 áprilisában fogtak hozzá, és júniusban már be is nyújtották az új miniszternek, Thunnak. A császár jóváhagyása után – mint már említettük – szeptemberben közzé is tették.

A dokumentum normatív jellegű részeinek szerzője Exner, az inkább instruktív fejezetek zömében Bonitztól valók. Rajtuk kívül említést érdemel Josef Mozart miniszteri tanácsos, a nagy zeneművész rokona, aki a német nyelvi és irodalmi instrukciók alapjául szolgáló tervezetet készítette, továbbá Pavel Jozef Šafárik, a prágai egyetemen a szlavisztika tanára, akinek a feladata a szláv nyelvek (cseh, lengyel, rutén [ukrán], szlovén, horvát, szerb, szlovák) tantervének és utasításainak elkészítése volt.

Exnerék műve, az *Entwurf* a tantervtörténet figyelemre méltó alkotása. Megnyilvánul jelentősége már a középfokú iskolák művelődési céljának meghatározásában. A Mária Terézia korabeli osztrák iskolareform számára – akárcsak az egykorú magyar *Ratio Educationis* számára – a gimnázium művelődési célja nem jelentett problémát. Ez is, akárcsak egyéb iskolafokoké, teljesen gyakorlati és az államérdeknek alárendelt cél volt. Az ifjúság kis töredékét kellett magasabb tanulmányokra felkészítenie, hogy azután ott hasznos ismeretek elsajátítása és nyelvi tanulmányok révén az állam szolgálatára felkészüljenek.

A neohumanizmus eszmei áramlatának térhódítása nyomán az iskolarendszer középfokának ez az egysége megbomlik, és – mindenekelőtt Németországban – kialakul egyrészt az eszményi, humánus képzési célokat követő gimnázium, másrészt a gyakorlati irányú, realiztikus képzés szolgálatában álló reáliskola típusa. Ezzel szemben – miként láttuk – az Exner által 1848-ban közzétett reformkoncepció szerint az általános képzés lenne a cél mind a gimnáziumban, mind a reáliskolában. Aligha rajta, hanem a társadalmi-gazdasági viszonyokon múltott, hogy az általánosan képző reáliskola elképzelése az *Entwurfban* végül is csak csökevényesen érvényesült.

Nemcsak az egykorú ausztriai és magyarországi latin iskolához, hanem a német példához képest is lényegesen újat hozott viszont a gimnázium terve. A neohumanisztikus gimnázium a szellem iskolázását tűzte ki célul a klasszikus nyelvi tanulmányok és a matematikatanítás révén. Exner ezzel szemben Herbart hűséges követőjeként egyenlő figyelemben kívánta részesíteni a humán tárgyakat, a nyelveket meg a történelmet, és a reális irányú tanulmányokat, a matematikát és a természettudományokat. Mesterének

¹¹ Dokumente, 243.

tanaiból következett ugyanis, hogy az oktatás főcélját, az érdeklődés sokoldalúságát és kíváncsiságát csak így lehet elérni, szétszóródásának ellenszerét megtalálni.

Már az *Entwurf*-ot bevezető „Előzetes megjegyzések” világosan tükrözik Herbart szellemét:

„Mint ismeretes, a klasszikus nyelveket tekintették olyan tárgynak, amelyre a gimnázium egész oktatásának súlypontja esik; ennek a gondolatnak a keresztülvitele azonban mindenütt egyre nehezebb lett, minél több teret és önálló érvényt követeltek és tudtak meghódítani az úgynevezett reáliák – és ma már lehetetlen is. A matematikát és a természettudományokat ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni; azt sem engedik meg, hogy életerejüket más, tőlük idegen tárgyak pusztá árnyékává tegyék. A jelen tanterv ebben a tekintetben elvet minden hamis látszatot, súlypontja nem a klasszikus irodalomra esik, sem pedig erre és a hazaira együttesen, habár a két tantárgy együtt körülbelül a felét kapja az egész tanítási időnek, hanem minden tárgy kölcsönös egymásra vonatkoztatására. Ezt minden irányban keresztülvinni és emellett a humanisztikus elemet, amelyek a természettudományokban is gazdag bőséggel vannak, mindenütt gondosan felhasználni, ez látszik mai feladatnak.”^{1 2}

Az osztrák oktatástörténet érdemes kutatója, Richard Meister nyomatékkal utal Herbart befolyásának jelére abban is, hogy Exner magának tartotta fenn a hozzá egyébként is közelebb álló természettudományi tárgyak oktatásáról szóló instrukciók megírását, valamint hogy az *Entwurf* őt követve vette fel a gimnázium tantervébe a *filozófiai propedeutika* – tehát nem meghatározott filozófiai diszciplínák, hanem egy a tudományos gondolkodásba bevezető tárgy – oktatását.^{1 3}

Az *Entwurf* tantervi fejezete mindjárt bevezetőben kimondja, hogy a birodalom bármelyik országában beszélt nyelv oktatási nyelv lehet a gimnáziumban. Megválasztásában mindenütt annak a népességnek a szükségleteihez kell igazodni, amelyik az iskola munkájában elsősorban érdekelt. A tanterv egyébként az alábbi tárgyakat sorolja fel:

1. vallás,
2. nyelvek, éspedig:
  - a) latin,
  - b) görög,
  - c) anyanyelv,
  - d) az illető koronaországban használatos nyelvek,
  - e) a német nyelv, amennyiben az előbbieket között nem szerepel,
  - f) más élő nyelvek (birodalmi nyelvek, francia, angol stb.)
3. földrajz és történelem,
4. matematika,
5. természetrajz,
6. fizika,
7. filozófiai propedeutika,

^{1 2} Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1849–1919. (Szerk. Kőte Sándor és Ravasz János.) Bp. 1979, (a továbbiakban: Dokumentumok) 16.

^{1 3} Meister, Richard: Entwicklung und Reformen des österreichischen Unterrichtswesens. Teil I: Abhandlung. Wien, 1963. 99–100.

8. szépírás,
9. rajz,
10. ének,
11. gimnasztika.

A 2. pont utolsó alpontjában felsorolt nyelveket, továbbá a rajzot, éneket és gimnasztikát csak azokban a gimnáziumokban tanítják, ahol erre igény jelentkezik, és a feltételeket is biztosítani lehet.

A történeti előzményekhez képest merőben új felfogást képvisel a tanterv a gimnáziumban legnagyobb múltú *latintanítás* tekintetében. Immár nem a latinul beszélni tudás a cél, hiszen – írják a szerzők – a latin nem a tudomány nyelve többé. Elsajátítása azonban megkönnyíti a hivatásra felkészítő tudomány (pl. orvostudomány) elsajátítását, és segíti a benne való elmélyülést (pl. teológia, jogtudomány). Fontos továbbá – és ez már merőben új mozzanat – a gondolkodást fejlesztő hatása miatt. Jellegzetesen új annak kiemelése, hogy a legjobb klasszikusok olvasása olyan nép és olyan állam életével ismerteti meg az ifjút, „amely nagyszerűsége révén felemel; a gondolati tartalomnak a művészi formával való egysége pedig olyan erkölcsösítő hatás kifejtésére képes, amelyet ilyen mértékben a pusztá elbeszélés vagy fordítás el nem érhet”.¹⁴ A latinra fordított idő aránya a múlthoz képest csökkent ugyan, de még így is a gimnázium legnagyobb óraszámában – a nyolc osztályban összesen heti 49 órában – tanított tárgya. A latintanítás funkciójának átértelmezéséhez hasonlóan a neohumanizmus befolyása jelentkezik a *görög* nyelvi és irodalmi tanulmányok előretörésében: a III. osztálytól kezdődően együttvéve heti 28 órát fordítanak rá. Korszakos jelentőségű változás a gimnázium történetében az *anyanyelv* nyelvtanának és irodalmának viszonylag nem csekély időkeretben – heti 25 órában – kötelező rendszer tárgyként való bevezetése.

Más élőnyelv tanulására a növendékeket az *Entwurf* szerzői szerint kényszeríteni nem szabad:

„Hogy a tanulók anyanyelvét mindenütt alaposan és részletesen tanítani kell, jelenleg már nem szorul igazolásra. Nehéz viszont dönteni abban a kérdésben, kötelezni kell-e a tanulókat arra, hogy anyanyelvük mellett még más, a birodalomban használatos nyelveket is megtanuljanak. A tervezet így rendelkezik: minden gimnázium legyen köteles valamennyi, az illető koronaországban használatos nyelvet tanítani, valamint a németet is, amennyiben nem tartoznék az előbbieik közé – a tanulóknak a tanításban való részvétele azonban – egyedül az anyanyelvet kivéve – teljesen tőlük, illetve valójában szüleik elhatározásától függjön. Olyan dologban, amelyik az emberek leggyengédebb és leghatalmasabb érzéseit érinti, bölcs álláspontnak tűnik kerülni minden kényszert, még a legjobb szándékból fakadót is, és megvárni, amíg a jelentkező valódi szükségletek és igények kielégítésüket is keresni fogják.”¹⁵

Exnerék liberalizmusa a német nyelvvel tehát csak annyiban tesz kivételt, hogy tanulásának *lehetőségét* minden gimnáziumban biztosítani kívánja. A kötelező nyelvi tárgyak heti kereken 100 órájával szemben a tanterv a *matematika-fizika-természettan* oktatására mindössze 43 órát biztosít. Igaz, hogy az egyes osztályok heti összesen 20–22–24 órája

¹⁴Entwurf, 102.

¹⁵Entwurf, 6.

már így is meghaladta a tanulók addig megszokott időbeli terhelését. A két tanulmányi tömbhöz járul a *vallás* osztályonként heti két órája, valamint a VIII-ban ugyancsak két órával a *filozófiai propedeutika* (logika és tapasztalati lélektan), amelyik az *Entwurf*-ban közölt óratervi táblán a VII-ben megszűnő matematikatanítás helyébe lép.

Minden bizonnyal Herbart befolyására afféle „integrált” tárgyat alkot végül a *történelem és földrajz*. Az I. osztályban az egész Föld leíró rajzát irányozzák elő, továbbá a politikai földrajz fő vonalait is. A II-ban következik azután az egyes országok földrajza – a történelemtanításban való fellépésük rendjében. A földrajzban tanultakat ismétlik és egészítik ki azután a IV. osztály második félévében. A történelem anyaga az algimnáziumban és felgimnáziumban koncentrikusan épül fel. Az alsó osztályokban az ókor és a középkor tanítása után Ausztria története következik – kitekintéssel az egyetemes történelem fő mozzanataira. A Habsburg ház története áll a középpontban a felgimnáziumi osztályok egyetemes történelmi anyagában is. Méltán sértette még a századok óta Habsburg hatalom alatt élő népek nemzeti érzéseit is, hogy ez a földrajz és a történelem anyagából összevont tárgy csak egyetemes vagy ausztriai történelmet ismert. Az utóbbi volt a „haza” (Vaterland) története, és csak ennek keretei között kerülhetett sor – akkor is csak érintőleg – a szűkebb „szülőföld” (Heimat) történetének megismerésére. A nemzeti történelem önálló tanulmányozásának mellőzése volt a későbbiekben hazánkban is az *Entwurf*-tal szemben táplált ellenszenv egyik legmélyebb forrása.

Méltatlanul éri viszont a tervezet kidolgozóit időnként még ma is a vád, hogy eleve kirekesztették a gimnáziumból a legújabb idők, legalábbis a bécsi kongresszust követő évtizedek történetének tárgyalását. Tény, hogy a szerzők úgy vélték, a francia forradalmat követő időszak tárgyalásában „fokozott óvatosságra van szükség”.¹⁶ Hallgatni mégsem lehet róla az iskolában, hiszen a történelmet a jelen időkig folytatni kell. Óvakodjék azonban a tanár, „nehogy ebben vélje megtalálni az újabb történelem tanításának főfeladatát”.¹⁷ Ezek az idők olyan bonyolultak, hogy a megítélésükhöz szükséges érettséggel és politikai tapasztalattal a tanulóknak nem számolhatunk. „Ezen felül ennek az időnek hűségese története különösen nehéz – s minthogy magunk is benne élünk fejlődésében – alig-alig megoldható feladat.”¹⁸

A *tervnek kétségtelenül eredendő hibája volt szerzőinek maximalizmusa*. A görög tanításában – például – feltételezték, a VI. osztályban az *Iliász* nagy részét a tanulók háziolvasmányként fogják feldolgozni. A soktudás mégsem öncél szemükben. Ebben a vonatkozásban herbartianus frazeológiája ellenére máig figyelmet érdemelnek az instrukciók bevezetésének programatikusságai:

„A gimnáziumnak változatos ismeretek bőségét kell közvetítenie tanítványaink a tudás különféle területeiről. Az ismeretek önmagukban azonban sem az egyetlen, sem a végső célt nem jelentik. A gimnázium inkább általános, lehetőleg kiegyensúlyozott műveltség szintjére akarja tanítványait felemelni. A műveltséghez kétségtelenül kellene ismeretek, de a műveltség elemévé csak úgy lesznek, ha nem válnak pusztá holt kincssé birtokosok lelkében, hanem az egyes elemek tiszta felfogása útján és sokrétű kapcsolataik közvetítésével (mégpedig mind a tudás ugyanazon területein belül, mind a különböző tudásterü-

¹⁶ Entwurf, 160.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

letek között) a szellem eleven birtokává lesznek, amelynek alkalmazása felől szabad elhatározása szerint dönthet. Ez az uralom a saját tulajdon felett – mint a szellem legteljesebb öntevékenysége – csak saját tevékenység révén érhető el. Olyan tevékenység révén, amelyik nem szorítkozhatik a befogadó elsajátítás egyszerű követésére, hanem azzal szükségképpen lépésről lépésre együtt halad. Ezért az egész tanterv alapelveül kell elfogadni, hogy az egyes tudásterületeken nem önmagában az ismeretek mennyisége, még csak nem is ezeknek az ismereteknek a biztonsága tekinthető a teljesítmény mértékének, hanem a tanulók saját tevékenysége útján való olyan elsajátításuk, amelynek révén a pusztán tudás valamire való képességgé válik. A merő befogadás helyett olyan élénk és örömteli iskolai munkára van szükség, amelyben az oktatás tanulóknak – tanároknak egyformán folyamatos munkája.”¹⁹

Az *Entwurf* tárgyilagos megítélése érdekében utalnunk kell a benne helyel-közzel megtalálható, a kor pedagógiai viszonyaihoz képest is retrográd mozzanatokra. Ilyen – például – a tanulók *lokációjáról* szóló paragrafus. Eszerint minden félévi bizonyítvány kiosztása után mindenütt, ahol ennek a tanulók nagy száma vagy ellenkező megszokás útjában nem áll, az egyes tanulmányi teljesítmény-kategóriákon (osztályzati fokokon) belül meg kell állapítani a rangszámot is, „amely szerint a tanulóknak a következő félévben a tanteremben el kell helyezkedniük”²⁰

Jóllehet e szerint a paragrafus szerint a tanuló ranghelyére erkölcsi magatartása megítélésének általában nem lehet befolyása, a *degradáció* (a rangsorban való hátravetés) az *Entwurf* által elfogadott büntetésnem, különösen tartós hanyagság és figyelmetlenség esetén. Ez egyébként a súlyosabb büntetések közé tartozik, akár csak a *karcer*, a tanuló magános elzárása (egy napon legfeljebb 8, összesen legfeljebb 16 órára). A legenyhébb büntetés a *megrovás*, ezt követi a tanteremben való *visszatartás*, a legsúlyosabb a gimnáziumból (esetleg valamennyi gimnáziumból) való *kizárás*. Felemás a tervezet állásfoglalása a testi büntetés kérdésében: „Ahol a szokás a *testi fenyítéket* az al gimnáziumban megengedhetőnek tartja, nincs ok a kirekesztésére. . . Törvénynek kell azonban tekinteni, hogy a testi fenyítést csakis tanár hajthatja végre, sohasem iskolaszolga vagy hasonló.”²¹

¹⁹ *Entwurf*, 99–100.

²⁰ Ezt a gyakorlatot Eötvös József 1848. április 24-i rendeletével eltörölni rendelte: „A tanintézetekben szokásban volt számszerinti osztályozás mind a tanítókra, kik azt a legjobb akarat mellett is, már a dolog természeténél fogva, igazságosan majd soha nem eszközölhetik, s ekkép magokat, a visszaélés esetein kívül is, a kedvezés gyanújától meg nem menthetik, mind a tanulókra nézve, kik az által, a tapasztalás szerint, nemesb vetélkedés helyett ellenszenvekre gyujtatnak, károsan hatván, s ezen egész szokás általában sem a tudományak nagyobb virágzására, sem az életnek megtermékenyítésére nem szolgálván, addig is, míg a tanrendszerben és iskolai fegyelemben szükséges és az étellel összehangzó változások megtörténhetnének, rendeltetik: a tanulóknak számszerinti osztályozása minden tanintézetben végkép megszüntessék.” (Nevelési Emléklapok, V. füz. 1848. 194.) Felkai Lászlónak a miniszter rendelkezéséhez fűzött megjegyzését (Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Bp. 1979. 69.) úgy lehet érteni, mintha az általában az *osztályozást* (eredeti jelentése szerint a tanulók „osztályba sorolását”) kívánta volna az iskolából száműzni. A kifejezés egykorú értelmére világosságot vet a budai és pesti piarista diákoknak a Nevelési Emléklapok ugyanabban a füzetében (189.) olvasható „kívánata”: „A számszerinti érdemsorozat megszüntetvén, az érdem-jegyek csak általánosan: jeles, első rendű, stb. tétessenek ki.” A félreértésre az adhatott okot, hogy ezeket az érdemjegyeket nem számmal, hanem általában szóval „tették ki”.

²¹ *Entwurf*, 57.

A szerzők mentségére szolgáljon, hogy – bár a haladó pedagógia ekkora már elvetette a verést, és például az 1848. évi egyetemes tanítói gyűlés gimnáziumi tervezete sem sorolja az elfogadott büntetésnek közé – Szabóky Adolf az *Entwurf* kivonatos ismertetéséhez fűzött egyetlen jegyzetében nem a testi büntetésről általában, hanem a végrehajtására vonatkozó megszorításról jelenti ki: „Feltűnő, s a paedagogiai teoriákkal semmiképen meg nem egyezhető.”²² Olyannyira megütköznek, hogy ezt a kitéltel kivételképpen német eredetiben idézi.

A gimnázium szervezete

A gimnázium külső szervezetét illetően az *Entwurf* intézkedései első tekintetre nagyon liberálisak. Tartalmazzák azonban azokat a megszorításokat is, amelyek révén éppen ez az iskola válhatott az önkényuralom nemzetellenes művelődéspolitikájának leginkább fenyegető fegyverévé.

A tervezet szerint gimnázium állítására mindenki jogosult, de megnyitásához az oktatásiügyi minisztérium engedélyére van szükség. Az engedély megadásának feltétele annak igazolása, hogy a fenntartáshoz szükséges eszközök nagy valószínűséggel évekre biztosítva vannak, és hogy a tanintézet belső szervezete a törvény intézkedéseinek megfelel. A törvényes feltételek hiánya esetén a minisztérium a gimnáziumot bármikor bezáráthatja.

A teljes gimnázium nyolc osztályból áll, és az algimnázium és a felgimnázium négy- négy osztályra tagozódik. Algimnáziumot szükség esetén önállóan is lehet szervezni. A gimnáziumok vagy nyilvánosak vagy magánjellegűek. Államérvényes bizonyítványokat csak az előbbieket állíthatnak ki, megszerzésük érdekében a magángimnáziumok tanulóinak ilyen gimnáziumban kell a vizsgát kiállniuk.

Azok a tanintézetek, amelyeket teljesen vagy nagyjából állami alapokból tartanak fenn, állami gimnáziumok. Ha valamely nem állami jellegű gimnáziumnak nyújtott anyagi támogatás megfelel egy vagy több tanár illetményének, ezt a tanárt (vagy ezeket a tanárokat) az állam alkalmazza. A korviszonyokhoz képest a legsúlyosabb feltétel éppen abban rejlett, hogy az *Entwurf* a teljes gimnáziumban 12, az algimnáziumban 6 rendes tanár alkalmazását írta elő. Közülük az egyik volt az igazgató.

Az általános határozmányokat követően az *Entwurf* egy több elemében máig továbbélő általánosan művelő középiskola belső szervezetét dolgozta ki – természetesen nem előzmények nélkül. A meghatározó mozzanat ebből a szempontból az osztálytanításról a szaktanításra való áttérés volt. Ennek szoros következménye az *osztályfőnöki munkakör* megszervezése és az *igazgató* funkciójának új tartalommal való megtöltése. Szabóky Adolf figyelmét különösen is megragadta az osztályfőnök feladatainak a tervezetben adott körülírása, és viszonylag bő szóval ismertette:

„Az osztálytanító egy-egy osztálynak gondviselője, kormányzója, nevelője; – ő közvetítő a tanoncok és tanárok, valamint a tanárok és igazgató között; minden az osztályt érdeklő tárgy tőle veszi eredetét, ő ad utasítást, javaslatot; a tanodai törvényeket az osztályban ő magyarázza, s hajtja végre; ő felvigyáz a tanulók erkölcsiségére, ügyel, ne hogy az ifjúság tanodai feladványokkal kelletlenül felül terheltessék; ő int és büntet; ősz-

²² Tanrendszerterv, 16.

tönöz, dicsér és jutalmaz; ő lép viszonyba a szülőkkel; az ő szavazata nyom legtöbbit az áttételi vizsgáknál; – szóval: az osztálytanító a maga osztályának valódi nevelőtanára.”²³

A gimnázium közvetlen vezetését illetően az *Entwurf* kimondja, hogy „az egész gimnázium számára . . . egyesítő középpont a szükséges irányító hatáskörrel felruházott igazgató”.²⁴ A tanárokat megillető befolyás biztosítása érdekében az igazgató köteles intézkedéseivel – az ügyek természetétől függően – hozzájárulásukat megnyerni vagy legalább őket meghallgatni.²⁵ A tanároknak a négyhétenként megtartott konferenciákon személy szerint is módjuk van bármely ügyről véleményt nyilvánítani és kívánságukat vagy panaszukat jegyzőkönyvbe vétetni. A jegyzőkönyv pedig haladéktalanul eredetiben az iskolatanácsos elé kerül. Két tanár kívánságára soron kívül értekezletet kell összehívni. A konferenciákon az igazgatónak egy szavazata van, szavazategyenlőség esetén azonban az ő állásfoglalása dönt.

Az igazgató közvetlen felettese a területileg illetékes iskolatanácsos, és vele áll kapcsolatban a szülőket képviselő „tanbizottság”. A világi hatóság küldi ki a „községi gimnáziumi választmányt”. Tagjai a tanításon bármikor megjelenhetnek, de utasítást nem adhatnak. Esetleges észrevételeikkel az iskolatanácsoshoz fordulhatnak. „Ezen választmánynak feladata az iskolát az élethez közelebb vinni, s az egymásrai befolyást sikeradólag megkönnyebbiteni.”²⁶

A gimnázium belső szervezetét tekintve az *Entwurf* olyan alkalmazkodásra képes mű volt, hogy alapjai Ausztriában – ahol egyébként 1873-ban változatlan szöveggel újranyomtatták – máig megmaradtak. Hazánkban pontosan a terv nyilvánosságra hozatala után száz évvel érettségizett az utolsó nyolc évet végzett gimnáziumi osztály, és az iskolai élet rendjére vonatkozó több fontos intézkedése – részben átmeneti visszalépések után – mai napig érvényben van.

Aligha kétséges, hogy ezek közül a legfontosabb az *érettségi vizsga* bevezetése volt. Nem véletlen, hogy az *Entwurf* összesen 122 paragrafusa közül 11 róla intézkedik. Ezek szerint érettségi vizsgálatot kell tennie mindenkinek, aki rendes hallgatóként valamely egyetemet kíván látogatni, ott teológiai, jogi, orvosi vagy bölcsészeti tanulmányokat óhajt folytatni. Minden nyilvános gimnáziumban minden tanév végén az illetékes iskolatanácsos elnökletével érettségi vizsgát kell tartani.

²³ Tanrendszerterv, 20.

²⁴ Dokumentumok, 18.

²⁵ Az igazgató funkciójára nézve további adalékkal szolgál Thun 1852. augusztus 31-i rendelete: „Az igazgatónak a maga ügyességét, deréktségét nem az irodai ügyek gondos, de időrabló kezelésében – melyek rendet igényelnek ugyan, de csak a szükségességre szorítandók –, hanem abban kell kimutatnia, hogy tudományos ismereteivel és neveléstani tapasztalataival az iskola gyarapodását előmozdítani képes.” (*Dóczi Imre: Az újkori gymnasium. A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítője az 1894/95. iskolaévre. 274.*) – Ehhez az álláspontjához akkor is ragaszkodott, amikor 1854. január 16-án kelt rendeletével a katolikus gimnáziumok püspöki felügyeletéről intézkedett. A püspök vagy megbízottjának látogatása esetén az igazgató köteles nekik minden „tanhatósági kibocsátványt” megmutatni, egyéb adminisztratív feladatokkal azonban nem terhelhető. „Az irományoknak minden szükségtelen és az igazgató közvetlen tevékenységét megakasztó szaporítása mellőzésének tekintetéből minden írásbeli közlekedés az igazgató és a püspöki biztos közt egészen mellőzendő” – jelentette ki. (*Religio, 1854. febr. 21.*)

²⁶ Tanrendszerterv, 22–23.

Érettségire minden gimnazista a VIII. osztály befejezése előtt két hónappal az osztályfőnöknél nyújtja be jelentkezését. A tanári testület ekkor konferencián mérlegeli, hogy a jelentkezők műveltségi színvonala alapján remélhető-e a vizsga sikere. Ha nem, az erre vonatkozó megokolt tanácsot a szülőkkel is közölni kell. A vizsgáról kizámi a jelentkező tanulókat azonban nem lehet.

A következő paragrafusok szabályozzák a vizsga lebonyolítását. Meghatározzák tárgyait, az írásbeli és a szóbeli rendjét, a követelményeket, a bizonyítvány kiállításának módját. Intézkednek a javító vizsgákról is. A legtöbb eljárási szabály egy évszázadon át nem változott lényegesen, sok ma is fennáll. Hogy mennyi ebben az *Entwurf*, Franz Exner és Hermann Bonitz művének érdeme, és mennyi lehet a rájuk következő emberöltők gyakorlatát illető elmarasztalás, azt nincs helyünk itt firtatni. Annyit azonban megjegyezhetünk, hogy a tervezet mint pedagógiai alkotás ebben a vonatkozásban is korának java színvonalán állott. Gyűlöletessé a magyar nevelés történetében azok a célok tették, amelyeknek szolgálatában a Bach-rendszer művelődéspolitikája felhasználta.

Az érettségiről függetlenül közölt instrukciók – egyebek közt – felvetik azt a ma is élő kérdést: nem az egyetemnek kellene-e a bebocsátást kérő fiatalokat megvizsgálnia? Fő ellenvetésük az, „hogy a gimnáziumok – minthogy évek során át megismerték a tanulók eddigi teljesítményét valamennyi tantárgyban – már bizonyos előzetes ítéletet visznek a vizsgára”,²⁷ ami megkönnyíti és megbízhatóbbá teszi ítéletüket. Foglalkoznak azzal a ma is aktuális kérdéssel: nem fajul-e az érettségi pusztá emlékezeti teljesítménnyé, és nem válik-e mintegy felső határrá az iskola munkájában. A választ abban összegezik, hogy a vizsga követelményei „nem a gimnáziumi ismeretek legmagasabb csúcsait írják elő, hanem a tudás szilárd törzanyagát, ebben azonban nem holt tudást kívánnak, hanem az ismeretek élő feldolgozását”.²⁸ Ezért szerintük a gimnáziumok nem fognak megrekedni az oktatásban az érettségi követelményeknél. „Bizonyára nem kell külön igazolni, hogy az oktatásnak, amely az érdeklődés folyamatos felkeltésére és a szellem edzésére hivatott, egészen más mértékhez szabjuk a célját, mint amilyenek egy vizsga előírásai.”²⁹

Tartós hatásának bizonyult a *tanévi értesítők* rendszeres megjelentetésére vonatkozó, az *Entwurf* 116. §-ában kifejezett kíváncsi is. Szabóky Adolf – egyébként tartalmilag pontos – ismertetésében utasításként hangzik:

„Minden tanév végével minden gymnasium köréből valamely programféle nyomtatványnak kell kikerülni, mintegy bizonyítvány-adatul a gymnasium állása-, és sikeres hatásáról. E nyomtatványnak tárgyait képezendi 1) valamely tudományos, vagy szoros paedagogiai értekezés a tanárok egyikétől; 2) a lefolyt tanévben követett tanrendszer megismertetése; 3) a tanintézetet illető statistikai adatok; 4) a felsőbb helyről a gymnasiumi tanáchoz érkezett érdekesb rendeletek; 5) az intézetben történt nagyobb változások; végre 6) a taneszközök gyarapodása az adományozónak vagy bármely forrásnak, mellyből megszerestettek, megnevezése.

Az ily programok csupán az igazgatónak neve és felelőssége alatt, soha pedig az 1) pont alatti értekezés nélkül meg nem jelenhetnek.”³⁰

²⁷ *Entwurf*, 192.

²⁸ *Entwurf*, 196–197.

²⁹ *Entwurf*, 197.

³⁰ *Tanrendszerterv*, 23.